

ОДНА З МЕТАФОР І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

В історії української літературної мови другої половини ХІХ – початку ХХ століття мовотворчість І. Нечуя-Левицького посідає особливе місце. Багатогранна діяльність письменника пов'язана з такими сферами, як художня, наукова та публіцистична, перекладацька творчість.

У мовознавчому аспекті до аналізу спадщини І. Нечуя-Левицького зверталися дослідники у зв'язку з розглядом питань мовної дискусії 1906-1913 рр. (В. Чапленко, Ю. Шевельов, В. Статєєва). Мову художніх творів вивчали (Г. Їжакевич, В. Русанівський, О. Муромцева та ін.).

На своєрідність творчої манери І. Нечуя-Левицького щодо змалювання портретів і щодо відтворення картин природи звертає увагу С. Єрмоленко. При цьому дослідниця слушно наголошує, що “хоч письменник за своєю творчою манерою передував майбутній психологічній прозі в українській літературі, елементи психологізму досить яскраві в його творчості” [1, 65]. Так, індивідуальний стиль автора актуалізує цілий ряд дієслівних метафор, функціонування яких підпорядковується зображенню внутрішнього портрета людини, для фіксації душевно-емоційного стану персонажів.

Потреба у мовностилістичному аналізі художніх текстів І. Нечуя-Левицького у зв'язку з дослідженням структури дієслівних метафоричних конструкцій зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки. Серед останніх увагу звернено на семантику дієслівних метафор із семою “рух”, “переміщення”.

Пряма вказівка на рух, переміщення наявна в метафоричних конструкціях із дієсловами типу *блукати, вертатися, вертїтися, витися, ворушитися, заворушитися, йти, літати, надходити, насуватись, плестися, плутатися, сновигати, снуватися* і та ін.

Найбільшу групу у цій парадигмі метафор становлять конструкції, у яких дієслівні ознаки, що актуалізують сему руху, сполучаються із суб'єктом *думка*. Серед предикативних словосполучень із цим словом-поняттям виокремлюємо традиційні метафори *думка прийшла, думки ішли*. Загальнономовне значення цих структур, фіксоване тлумачним словником української мови (пор.: *Думка прийшла* і та ін. – думка з'являлася, виникала [СУМ, II, 435]), реалізується в тексті: - *Я думав, що тобі й справді яка пугаща думка прийшла в голову!* [т.1, 139]; *Думки та міркування в усіх ішли врозліт та врозтіч* [т.9, 51]. Уточнена прислівниками *врозліт* та *врозтіч*, що підкреслюють один із відтінків переносного значення стрижневого дієслова *йти* (пор.: *Йти*. 12. // перен. Поширюватися, розходитися [СУМ, IV, 55].), розглянута метафора набуває нового звучання. Вторинну семантику динамічної ознаки *йти* активізують також такі метаконтексти: *Думки йшли назахват одна за однією, лізли настирливо, знов перелітали [...]* [т.8, 468]; *Думки настирливо йшли одна за одною й все ворушили її [Олесі] палку вдачу, не давали спокою...* [т.4, 294]. Виділені ампліфіковані динамічні характеристики *йти, лізити, ворушити, не давати (спокою)* пов'язані з діями людини. Поєднуючись з суб'єктом *думка*, зазначені дієслова відбивають показовий для ідіостилу письменника принцип антропоморфізму, тобто оживлення, наділення властивостями істот абстрактних назв – атрибутів інтелектуальної сфери людського життя. Поряд із названими вище динамічними характеристиками семантику конкретних дій людини підтримує прислівниковий епітет *назахват*, що означає “намагаючись перехопити, взяти кого-, що-небудь раніше іншого” [СУМ, V, 88]. Інший прислівник *настирливо*, який вказує на час протікання дії (пор.: *Настирливо*. Присл. до настирливий. 2. перен. Який довго, невідступно діє, виявляється (про думку, ідею і т. ін.) [СУМ, V, 200]), сприяє увиразненню семантики предикатів *йти, лізити*.

Із семою “рух” пов'язуються традиційні метафори *думки не виходили, думка не випадала*, які є варіантами усталених словосполучень, пор.: *Не виходити з голови (з думки, з пам'яті і т. ін.)* – не зникати з пам'яті, не забуватися; пам'ятатися [СУМ, I, 531]; *Випадати з голови (з думки)* – забуватися [СУМ, I, 445]. Враховуючи спільне лексичне наповнення цих метафоричних конструкцій, що підтверджується лексикографічними джерелами, встановлюємо синонімічні відношення між ними. Пор. у тексті: [...] *монастирські сумні думки все-таки не виходили в неї [Ваті] з голови* [т.6, 293]; *Чогось та думка не випадала в його [Яся] з голови, надокучала йому, хоч він і силкувався проганяти її геть від себе* [т.1, 318]. Лексична модифікація загальнономовної метафори *думки не виходили*, що набуває негативної експресії, здійснюється через семантику прикметникових епітетів *сумний, монастирський*, які за змістом є контекстуальними синонімами. В останньому реченні, крім дієслівної метафори *думка не випадала*, відзначаємо функціонування динамічної характеристики конкретної дії *надокучати*, що доповнює формування динамічного образу *думки*.

До стійких словосполучень належать конструкції *думки пішли, пішли думи за думами*. Напр.: *Думки в голові [Комашка] пішли вільніше* [т.5, 214]; *І пішли його [Радюка] думи за думами, неначе журавлі в небі повелись ключами, нешвидко, помаленьку, з журливим сутінком журавлиного*

вуркотання в літньому тихому небі [т.2, 319]. Досліджувані дієслівні метафори моделюють мисленнєву діяльність людини. Конструктивну роль у виявленні їхньої семантики відіграє конкретизація: зокрема актуалізація вторинного значення опорних дієслів здійснюється через поширення прислівниковим епітетом *вільніше* у першому реченні, а в наступному – порівняльним зворотом. При цьому відзначимо, що останній контекст актуалізує цілісне сприймання зорових та звукових образів. Опредметнювання і картинність досягаються порівнянням, в основі якого лежить традиційний для художнього стилю асоціативний зв'язок *думка – птах*.

Серед описуваних загальнономовних метафор привертають увагу усталені, традиційні структури, які так само оновлюють свою семантику завдяки розгортанню динамічних ознак порівняльними зворотами. Найчастіше у ролі об'єкта таких семантико-синтаксичних конструкцій виступає лексема *хвиля*. Пор.: *Заворушились мрії й пішли одна за другою, неначе хвиля за хвилею* [т.8,392]; *Пішла думка за думкою, жаль за жалем, як одна хвиля за другою довго котиться, навіть тоді, як вітер затихне* [т.1, 55]; [...] його [Балабухи] *гордість заколихалась до самого дна серця й викинула, як бурлива хвиля на берег, те почування* [т.4, 64]. Включення назви *хвиля* з комплексною семою “рух”, “вода” до об'єктної частини кожного з розглянутих порівнянь реалізує ідею про те, що внутрішній світ людини є динамічна за своєю природою субстанція.

Доповнює і розширює художню норму асоціювання внутрішнього буття особистості з водним простором мікропарадигма порівнянь з об'єктами *дощова вода, морська піна*, напр.: - *Вона [думка] увійшла в мої нерви, як дощова вода всисається в суху землю* [т.5,227]; [...] її [Саніна] *думка приставала до його [Комашкових] думок, ріднилась з ними якимись потайними стежками, як морська піна змішується до купи з бризками морської хвилі* [т.5,159]. Наведені метафоричні структури, що формуються навколо іменника *думка*, відзначаються традиційними асоціативними зв'язками, створюються на переносному значенні дієслів: **Входити**. 2. *у що*. // перен. Глибоко западати, проникати (в душу, серце тощо) [СУМ, I, 792]; **Ріднитися**. 2. перен. Ставати рідним кому-небудь, близьким духом, звичками, поглядами і т. ін. [СУМ, VIII, 559]. Щодо конструкції *думка приставала*, то вона є варіантом усталеного словосполучення *приставати на думку*, пор.: **Приставати на слово (на думку, до думки і т. ін.)** – підтримувати чиюсь думку, пропозицію [СУМ, VIII, 35]. Ці метафори будують персоніфікований образ *думки*, особливо виразно спричиняють його творення динамічні ознаки *увійти* та *ріднитися*, первинне значення яких вказує на конкретні дії людини (пор.: **Входити**. Ідучи, потрапляти, проникати куди-небудь [...]; // *до кого*. Заходити в чію-небудь хату, кімнату [СУМ, I, 792]; **Ріднитися**.1. Вступати у родинні, зв'язки з ким-небудь [СУМ, VIII, 559]).

Загальнономовний усталений семантичний зв'язок покладено в основу метафор, у яких дієслова руху *дійти, піти*, поєднуються з лексемою *пісня*. Напр.: *Пісня дійшла до самого дна душі, де ще лежали дитячі згадки* [т.2, 336]; *І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі* [т.2,18]. У першому прикладі звертаємо увагу на генітивну конструкцію *дно душі*, що побудована на асоціаціях із простором. Названа субстантивна метафора відтворює душевно-емоційний світ людини (пор.: **На дні душі** – про внутрішні переживання людини, які приховані від сторонніх [СУМ, II, 314]). Останній міні-текст позначений функціонуванням звукових динамічних образів. Свідченням цього виступає семантика традиційної метафори *тиха пісня пішла* та іменникового словосполучення *шелест листу*, що функціонує в об'єктній частині порівняння. Принагідно зауважимо, що власне порівняння *шелест листу* активізується у такому семантико-синтаксичному варіанті: [...] *дума за думою ворушилась в її [Саніній] душі, як тихий шелест абрикосового листу од вечірнього морського подиху на сухий берег* [т.5, 210]. Наявність розгорнутої генітивної структури *тихий шелест абрикосового листу* зумовлена тим, що “загальне значення предметності, закладене в основний зміст категорії іменника, дає змогу передавати враження, викликані звуковими подразниками, у зорових асоціативних образах” [5, 81]. Різної інтенсивності *шелест листя* асоціюється з проявами мовленнєвої діяльності людини. Саме антропоцентричний принцип художнього пізнання лежить в основі названої вище метафори, у структурі якої розкривається переносне значення метафоризатора *шелест*, що містить семантичний компонент “розмови, викликані чим-небудь” [СУМ, XI, 437].

У художніх текстах І. Нечуя-Левицького внутрішню структуру загальнономовної метафори *думка прийшла* оновлюють і такі дієслова, як *блукати, насуватися, плутатися, плестися, сновигати, снуватися*. Названі динамічні характеристики, у тлумаченні яких міститься спільна ознака - сема “пересування”, “переміщення”, “рух” (пор.: **Блукати**. 2. перен. Поволі *рухатися, пересуватися* в різних напрямках [СУМ, I, 204]; **Насуватися**. 1. *Рухаючись*, наближатися [СУМ, V, 208]; **Плутатися**. 3. Втрачати свободу *рухів* [...] [СУМ, VI, 597]; **Плестися**. 1. Іти повільно, стомлено, насилу *пересуваючи* ноги [СУМ, VI, 578]; **Сновигати**. 1. // Поспішно *рухатися*, снувати в різних напрямках, назад і вперед [СУМ, IX, 428]; **Снуватися**. 3. Те саме, що *снувати* 4. Снувати. 4. Поспішно *рухатися* в різних напрямках, назад і вперед [СУМ, IX, 429]), перебувають у синонімічних відношеннях.

Лексико-семантичні варіанти *думки блукали, думи насувались, думки плутались, думка плелася, думка плуталася, думи сновигали, думи снувались* порівняно з усталеним словосполученням *думка приходила* відзначаються більшою можливістю у вираженні динамічного, рухливого образу *думки*. Серед наведених синонімічних варіантних конструкцій, що формуються навколо стрижневого поняття *думка*, виявляє здатність розгортатися порівнянням така структура: *Думки її [Меласі] несамохіть блукали десь в театрі по ложах, зазирали на сцену, простували до фойє, то перелітали в її житло, неначе сідали ластівками за стіл поруч з молодим красунем* [т.8, 467]. Характерний для ідіолекту прозаїка принцип персоніфікації абстрактного поняття у цьому міні-тексті проявляється у функціонуванні цілої низки метафоричних словосполучень із традиційним семантичним зв'язком *думки – блукали, зазирали, простували, перелітали*. “Зорова” семантика увиразнюється в оригінальному порівнянні *думки – ластівки*. Сема крилатості, польоту виявляє свою конструктивну роль в метафорах, які так само вибудовують динамічний образ *думки*, напр.: *[...] її [Олесині] думки кудись рвались, як птиці, хотіли летіти, крутились під небом, під хмарами, та не знали, де сісти, де спинитись* [т.4, 141].

Принцип одухотворення, показовий для художньої мови взагалі, в індивідуальному стилі виявляє свою специфіку. Так, у досліджуваній прозі І. Нечуя-Левицького зафіксовано метафоричний контекст, у якому суб'єкт *дума* переходить до розряду конкретно-чуттєвої, предметної лексики, тобто уособлюється: *[...] сумні думи насувались одна за одною, неначе кат за катом входили в намет і катували його [Єремій] душу* [т.7, 251]. Звертаємо увагу на традиційну сполучуваність *думи насувались*, що трансформується, зазнає індивідуально-авторського переосмислення завдяки порівняльному звороту *неначе кат за катом входили в намет і катували його душу*. Дієслівна ознака *насувались* при цьому нейтралізується, тоді як порівняльний зворот виступає експресивним засобом посилення оцінної семантики атрибутивного словосполучення *сумні думи*.

Дієслово *збиратися* містить сему “рух”, “переміщення” і означає “сходитися, з'їжджатися і т. ін. в одне місце” [СУМ, III, 43]. Використання цієї динамічної ознаки у досліджуваних текстах пов'язано зі створенням динамічного персоніфікованого образу *думки*, напр.: *Думки [...] помаленьку, вертались в її [Марусину] душу, неначе збирались звідкільсь додому* [т.6, 70]. У цьому міні-тексті персоніфікація, оживлення абстрактної назви *думка* полягає у переносному вживанні дієслова *вертались*, а також у семантичному наповненні структури з модальною порівняльною часткою *неначе збирались звідкільсь додому*, що актуалізує сему “конкретні дії людини”.

Приєм зйткнення абстрактної й конкретної семантики слів – розгортання опорного слова метафори порівняльним зворотом простежуємо у такому контексті: *Знов плутаються в голові мої думки, як риба в мережі* [т.4, 141]. У метафоричній конструкції *думки плутаються* відповідне дієслово вживається у переносному значенні. Його фіксує загальнономовний словник, напр.: **Плутатися**. 5. Втрачати ясність, чіткість; ставати безладним, суперечливим (про думки, слова і та ін.) [СУМ, VI, 597]. Тотожна сема нечіткості, незрозумілості вибудовується з лексичної семантики назви *туман* (пор.: **Туман**. 3. перен. Про що-небудь невиразне, нечітке, заплутане (розповідь, думку [...] і та ін.), яке важко зрозуміти, в якому важко розібратися [...] [СУМ, X, 316]), що увиразнює зміст метафоричного вислову *думки плутались*, пор. у тексті: *В неї [Мурашкової] думки плутались, як в тумані* [т.5, 294].

Художні тексти І. Нечуя-Левицького характеризуються варіативністю щодо моделювання внутрішнього світу персонажів. Ідентифікується за змістом з наведеною вище синтаксичною конструкцією (*думки плутались, як в тумані*) метафора *думки почали переплутуватись*, яку використано на позначення такого самого стану душевного неспокою персонажа: *І знов Олесині думки почали переплутуватись, неначе в пропасниці* [т.4, 214].

Сему повільного пересування *думки* засвідчує значення словосполучення *думка плелася*: *[...] несамохіть його [Якимова] думка плелася в голові* [т.1, 321]. Сприяє уточненню переносної семантики дієслівної, динамічної ознаки *плестися* прислівниковий епітет *несамохіть*. Високий ступінь текстотвірної активності засвідчує ця лексема і в складі таких метафоричних структур, пор.: *[...] несамохіть вертілись думки в господині* [т.8, 153]; *[...] думка про діляницю новинками якось несамохіть вислизнула в неї [Меласі] з голови* [т.8, 436]; *І її [Таїсі Андріївни] думки несамохіть перелинули в передніші часи [...]* [т.8, 301]; *Думки про свою долю, про свою прийдешність несамохіть заворушились в неї [Улясі] й полинули кудись далеко, зазирали в далечинь, невідому й темну* [т.7, 409].

Відзначимо, що у художніх текстах І. Нечуя-Левицького частотно вживаний прислівник *несамохіть* містить приховану сему “без певного наміру”, “без певної мети”. Наявність цієї семи мотивується тим, що лексема *несамохіть* через одне із своїх значень синонімізується з прислівниковою ознакою *мимоволі*, тлумачна частина якої зберігає названий вище семантичний компонент, пор.: **Несамохіть**. 2. Проти волі, бажання; *мимоволі*, мимохіть [СУМ, V, 381]; **Мимоволі**. 1. *Без певного наміру*; ненароком [СУМ, IV, 709]. Характеристичну сему містять також не менш частотні у досліджуваних текстах дієслова *снуватися, сновигати*, пор.: **Снуватися**. 3. Те саме, що снувати 4-6. Снувати. 4. // *Ходити без певної мети [...]* [СУМ, IX, 429]; **Сновигати**. 1. *Ходити без*

певної мети [...] [СУМ, IX, 428]. Показові щодо оцінки семантики зазначених динамічних, дієслівних ознак контексти, у яких простежуємо моделювання внутрішнього портрета людини, напр.: *Думи снувались в її [Тодозиній] голові, наче хмари перед бурєю на небі* [т.7,125]; [...] *не думи розсудливості почали сновигати в неї [Сані] в голові, а якісь інші мислі, якісь палкі мрії роєм повилися проти її волі. І ті мрії полетіли звідкілясь, вилися ніби з ясного, срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї поетичної далечі, [...] сновигали кругом неї, неначе бджоли в майський день* [...] [т.6, 137]. В останньому міні-тексті привертає увагу стилістичний прийом ампліфікації, що розвивається у двох паралельних лініях, з одного боку, ампліфікуються назви *думи, мислі, мрії*, які означають сферу ідеального, з другого – динамічні характеристики *почали сновигати, повилися, полетіли, вилися, налітали, сновигали*. Переносне значення названих дієслів забезпечує семантико-синтаксичну нерозкладність, цілісність виділених словосполучень.

Змалювання внутрішнього стану персонажів у досліджуваних текстах активізує метафори, у яких дієслова із значенням руху взаємодіють з лексемами *почування, почуття*. Конкретно-чуттєвого змісту ці назви набувають у структурах *почування заворушилось, почування ворушились, почуття заворушились*, що містять загальнономовну усталену семантику (пор.: **Заворухитися**. 3. перен. Виникнути, з'явитися (про думки, почуття і та ін.) [СУМ, III, 61]; **Ворухитися**. 2. Повільно рухатися, пересуватися з місця на місце [СУМ, I, 743]). У традиційній сполучуваності зазначені лексеми супроводжуються епітетами, що дає змогу диференціювати аналізовані конструкції. Так, позитивну художньо-образну інформацію передають метафори: *Якесь приємне почування заворушилось в його [Леоніда Семеновича] серці, мов подих тихого вітру в гарячий пекучий день в спеку* [т.6,282]; *В серці знов заворушилось приємне почування: одроджувалось кохання* [т.6,291]. Паралельно функціонують метафори з негативною оцінкою семантикою: [...] *в її [Ольжиному] маленькому серці заворушилось недобре почування* [т.2,105]; *В Марти Кирилівни заворушились в серці злі почування* [т.6, 36]; *Якесь неприємне почуття, якась навіть досада на зятя заворушилась в душі в старій матері* [...] [т.2,281]; *Якесь недобре почування заворушилось в його серці й не давало серцю втихомиритись* [т.4, 146]. Не виявляє додаткових експресивних значень така структура: *Почування ворухились, ніби оживали* [т.4, 281].

Активне вживання метафор із семою “рух”, “переміщення” у художніх творах І. Нечуя-Левицького пов’язане із моделюванням персоніфікованих абстрактних понять типу *думка, мисль, мрія, почування* та ін. У досліджуваних вище конструкціях частіше есплікується внутрішній стан, психологія світу людини.

Список використаних джерел

1. Єрмоленко С. Я. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж / С. Я.Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька // Українська мова і література в школі . – 1988. - №10. – С. 61-65.
2. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство . – 2007. – №4-5. – С. 3-12.
3. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР , 1958. - Т.1 (Дожовтневий період). – 596 с.
5. Лісничий Д. В. Метафора з дендронімним компонентом у поетичних творах першої половини ХХ століття (семантико-функціональний та лексикографічний аспекти) : [монографія] / Д. В. Лісничий. – К. : ТОВ “ВБ “Аванпост-Прим” , 2008. – 440 с.
6. Муромцева О. З історії української літературної мови. Вибрані праці / О. Г. Муромцева. – Х., 2008. – 229 с.
7. Нечуй - Левицький І. Зібрання творів: [у 10-ти томах] / І. Нечуй - Левицький. – К. : Наукова думка, 1965. – Т. 1-9.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
9. Словник української мови: в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970- 1980.

Анотація. Стаття присвячена характеристиці дієслівних метафор І. Нечуя-Левицького, пов’язаних з моделюванням внутрішнього світу людини.

Ключові слова: мовотворчість, індивідуальний стиль, дієслівні метафори, генитивні метафори, порівняння.

Summary. The article deals with the characteristics of the Nechui-Levytskyi verbal metaphors connected with the analysis of the inner world of a man.

Key words: linguistic creative work, individual style, verbal metaphors, comparisons.